

Extracting a Table of Surah Revelation Order Based on Comparison and Synthesis of Sources

Abdolkarim Bahjatpour

Associate Professor, Institute for Islamic Culture and Thought.
Email: a.bahjatpour@mail.iiict.ac.ir

Citation

Bahjatpour.A. (2025). Extracting a Table of Surah Revelation Order Based on Comparison and Synthesis of Sources. (e735256). *Quranic Studies*, 5(15), e735256 doi: 10.22034/qs.2025.735256,
 10.22034/qs.2025.735256

Type of Article: Research Article

Received: 2025/12/16
Accepted: 2026/01/25

Revised: 2026/01/14
Publish Online: 2026/04/26

Abstract

Knowledge of the order of surah revelation is not only impactful in tanzili interpretations (descending order) but also in all interpretive styles and even various Islamic disciplines such as history and theology. The scholarly community desires a reliable table outlining the order of surah revelation; however, no authentic, soundly-transmitted narration (isnad) has been found that presents such a table. Researchers have relied solely on certain narrations, or on narrative or intra-textual analyses of the Quran, to compile a table of revelation order, none of which possess the necessary certainty. This research endeavors to propose a table with the highest degree of reliability by aggregating all historical-narrative information, comparing and synthesizing it, and supplementing it with contextual clues in cases of disagreement. Another section of the article examines the weaknesses of the narrational chains (isnads) and, with the aid of biographical and contextual clues, strengthens the weak isnads. This comparison and synthesis has been able to overcome the weaknesses of individual narrations through a collective perspective, such that in over 70% of cases, the narrations are entirely concordant, and in the remaining 30%, concordance outweighs discord. This discord, too, can be remedied through intra-textual clues. Ultimately, any remaining doubts, due to the minor and limited nature of the overall order of revelation, do not undermine its fundamental validity. The research findings indicate that the proposed descending order table aligns with the table presented by Ayatollah Muhaqqiq Bahbahani in his At-Tahreer.

Keywords

Order of Revelation, Chronological Ordering, Table of Revelation Order, Gradual Revelation of the Quran, Progressive Revelation.

استخراج جدول ترتیب نزول سوره‌ها بر اساس مقایسه و ترکیب اسناد

عبدالکریم بهجت‌پور

دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

Email: a.bahjatpoor@mail.iict.ac.ir

استناد به این مقاله:

بهجت پور، عبدالکریم. (۱۴۰۴). استخراج جدول ترتیب نزول سوره‌ها بر اساس مقایسه و ترکیب اسناد. *قرآن پژوهی*. 5(15), e735256. doi: 10.22034/qs.2025.735256
 10.22034/qs.2025.735256

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۲۴
تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۲/۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۹/۲۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۵

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

آگاهی از ترتیب نزول سوره‌ها نه تنها در تفاسیر تنزیلی (ترتیب نزولی) بلکه در همه سبک‌های تفسیری و حتی علوم مختلف اسلامی چون تاریخ و کلام، کاربرد تأثیرگذاری داشته و دستیابی به جدولی مطمئن در ترتیب نزول خواسته جامعه علمی می‌باشد، اما با این حال هیچ روایت صحیح السندی یافت نمی‌شود که جدول ترتیب نزول سوره‌ها را عرضه کرده باشد. پژوهشگران نیز تنها با تکیه بر برخی روایات یا تحلیل‌های روایی یا درون متنی قرآن در پی تدوین جدول ترتیب نزول برآمده‌اند که هیچ کدام قطعیت لازم را ندارد. در این پژوهش تلاش شده است از طریق تجمیع تمامی اطلاعات تاریخی - روایی، و مقارنه و ترکیب آنها، و ضمیمه کردن قرائن محتوایی در موارد اختلافی، جدولی با بیشترین اتقان را پیشنهاد بدهد. در بخش دیگری از مقاله به بررسی اشکالات سندی روایات پرداخته شده و با کمک قرائن رجالی و محتوایی ضعف اسناد روایات جبران شده است. این مقارنه و ترکیب، توانسته است نقاط ضعف آحاد روایات را در نگاه جمعی بر طرف نماید به گونه‌ای که در بیش از ۷۰ درصد موارد، روایت‌ها کاملاً هم‌نوا و در ۲۰ درصد باقی‌مانده نیز هم‌نوايي بیش از ناهمگونی است که این ناهمگونی نیز از طریق قرائن درون متنی قابل جبران می‌باشد. در نهایت تردیدهای باقی مانده به دلیل جزئی و محدود بودن اصل ترتیب نزول به ست آمده را زیر سؤال نمی‌برد. نتیجه پژوهش نشان داد جدول ترتیب نزولی پیشنهادی این پژوهش مطابق با جدول اجهادی آیت الله معرفت^۱ در کتاب التمهید می‌باشد.

واژگان کلیدی

ترتیب نزول، تاریخ‌گذاری، جدول ترتیب نزول، نزول قرآن، نزول تدریجی.

مقدمه

آثار، اخبار و مطالعات درون قرآنی، نزول تدریجی قرآن را در طول زمان رسالت پیامبر اکرم ﷺ امری بدیهی می‌نماید؛ خدای متعال به تناسب مصلحت و اراده خویش در دگرگونی و تحول همه‌جانبه مردم (ابراهیم: ۱) آیات و سوره‌ها را به تدریج نازل می‌فرمود و پیامبر اکرم ﷺ آنها را بر مردم می‌خواند؛ نزول تدریجی قرآن اقتضا می‌کرد آیه‌ها به همان ترتیب بر مردم خوانده شوند (ر.ک: قیامت، ۱۶ و ۱۹)؛ این‌گونه درنگ‌خوانی قرآن، بهره‌هایی را برای مردم در پی داشت (اسراء: ۱۰۶/ بهجت‌پور، ۱۳۹۹، ص ۵۱۲)؛ همچنان‌که در تثبیت قلب پیامبر ﷺ به‌عنوان رسول و مصلح مردم نیز تأثیرگذار بود (فرقان: ۳۲).

ترتیب چینش سوره‌ها در مصحف رسمی، با چشم‌پوشی از اینکه به دستور پیامبر ﷺ بوده یا صحابه، برابر ترتیب نزول نیست (ر.ک: معارف، ۱۳۹۹، ص ۱۱۷). آشنایی با تاریخ نزول سوره‌ها یا ترتیب نزول آنها - بی‌توجه به تاریخ نزول - یکی از امور مهم در فهم قرآن است (ر.ک: نکونام، ۱۳۹۹، ص ۱۹۸/ بهجت‌پور، ۱۳۹۹، ص ۵۱۲)؛ ازاین‌رو ترتیب نزول سوره‌ها با هدف شناخت بخشی از تاریخ قرآن مورد اهتمام مسلمانان و حتی خاورشناسان بوده است.

۱. پیشینه

دستیابی به جدول ترتیب نزول سوره‌ها از جمله رویکردهایی است که قرآن‌پژوهان مسلمان با استناد به پاره‌ای از روایات و در پیوند با توضیح سوره‌های مکی و مدنی در پی آن بوده‌اند (ر.ک: زرکشی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۸۷-۲۰۵/ سیوطی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۳۴-۶۹/ معرفت، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۹۹-۱۱۳)، اما خاورشناسان با توجه به تاریخ‌گذاری (کرونولوژی) آیات و سوره‌های قرآن، مسیر دیگری را پیموده‌اند؛ آنان با معیارهایی همچون نکته‌های تاریخی موجود در سوره‌ها، تطور شخصیت پیامبر ﷺ و تفاوت سبک آیات و سوره‌ها، به تاریخ‌گذاری اجتهادی پرداخته و بیشتر روایات تاریخی ترتیب نزول را مردود دانسته‌اند (ر.ک: نولدکه، ۲۰۰۰، ص ۲۴۹-۲۵۶/ بلاشر، ۱۳۷۲، ص ۲۹-۳۱/ اسکندرلو، ۱۳۸۷، ص ۲۸-۲۹)؛ همچنین بعضی از پژوهشگران مسلمان نیز از این گروه پیروی کرده‌اند (بازرگان، ۱۳۷۷، ص ۳۰).

استخراج جدول ترتیب نزول سوره‌ها بر اساس مقایسه و ترکیب اسناد

به‌رغم رهیافت پیش‌گفته، گروه زیادی از دانشمندان تاریخ، علوم قرآن و تفسیر از میان مسلمانان، با بررسی اسناد و گزارش‌های تاریخی و روایات مربوط به ترتیب نزول و ترجیح برخی از آنها، به انتخاب جدول معتبری از میان گزارش‌های موجود، اقدام نمودند (ر.ک: زرکشی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۸۷-۲۰۵ / سیوطی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۳۴-۶۹ / معرفت، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۹۹-۱۱۳)؛ محمدبن مسلم بن شهاب زهري (م. ۱۲۴ق) از جمله کسانی است که جدول کاملی از ترتیب نزول سوره‌ها را در ابتدای کتاب تنزیل القرآن ارائه کرده است؛ هرچند این کتاب به‌طور مسند به‌دست رسیده، اما ابن شهاب زهري که از تابعان تابعان به‌شمار می‌رود، منبع جدول خود را معین ننموده است. در قرن سوم، یعقوبی با توجه به این نکته در تاریخ خود (یعقوبی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۳۳-۳۴) جدولی مسند و کامل را از طریق ابی صالح باذام (باذان) از ابن عباس گزارش کرده است؛ محمدبن یحیی بن ضریس بجلی نیز در همان سال‌ها دو روایت مسند را از عطاء بن ابی رباح خراسانی (م. ۱۱۵ق) به نقل از ابن عباس در فضائل القرآن (ابن ضریص، ۱۴۰۸، ص ۳۳-۳۴) گزارش نمود. در سال‌های آغازین قرن پنجم، نویسنده المبانی فی نظم المعانی و ابن ندیم (م. ۴۳۸ق) گزارشی از ترتیب نزول سوره‌ها ارائه کردند که مورد توجه دانشمندان قرار گرفت؛ در کتاب مزبور سه سند از عکرمه بن عبدالله (م. ۱۰۵ق) به گزارش ابن عباس، عطا از ابن عباس و سعید بن مسیب از امیر مؤمنان علی علیه السلام آمده است (ر.ک: جفری، ۱۳۹۲، ص ۸-۱۲). هرچند درباره مؤلف این کتاب ابهام وجود دارد، اما بعضی، نویسنده آن را حامد بن احمد بن بسطام، شاگرد محمد بن هشام دانسته‌اند (قدوری حَمَد، ۱۴۰۶، ص ۱۳۲-۱۴۳).

ابن ندیم در الفهرست (ر.ک: ابن ندیم، ۱۳۹۳، ص ۲۸-۳۰) ترتیبی از نزول سوره‌ها را به‌شکل ترکیبی ارائه کرده است؛ وی چهار سوره نخست مکی را از زهري به نقل از محمد بن نعمان بن بشیر و بقیه سوره‌های مکی را از طریق مجاهد بن جبر (م. ۱۰۴ق) و سوره‌های مدنی را از طریق ابن جریج از عطاء بن ابی رباح از ابن عباس بازگو نموده است؛ پس از ایشان نیز بیهقی در دلائل النبوه (ر.ک: بیهقی، ۱۴۰۸، ج ۷، ص ۱۴۲-۱۴۴) سندی از طریق عکرمه بن عبدالله و حسن بصری دارد که دچار افتادگی است، ولی سند دیگری را به نقل از مجاهد از ابن عباس

آورده که افتادگی‌های سند نخست را ندارد؛ وی شاهی بر این سند از تفسیر مقاتل نقل می‌کند. حاکم حسکانی معروف به ابن حذاء (م. ۵۰۶ق) شش سند از جدول‌های ترتیب نزول سوره‌ها را در ردّ نواصب که منکر نزول سوره انسان درباره فضیلت حضرت علیؑ و اهل بیتؑ هستند، ارائه نموده است؛ وی فرایند نزول سوره‌ها را فقط تا سوره انسان، نودو هشتمین سوره نازل شده پیگیری کرده و از بیان ادامه جدول‌های شش گانه چشم پوشیده است (ر.ک: حاکم، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۴۱۳-۴۱۷).

در قرن ششم، طبرسی در ذیل تفسیر سوره دهر با همان انگیزه حاکم حسکانی به بیان جدول‌های ترتیب نزول پرداخت؛ وی ترتیب عمرو بن هارون از عثمان از عطا از ابن عباس را نقل کرد و اظهار داشت که اسنادی از استاد خود احمد زاهد در الإيضاح از طریق عطاء، عکرمه و ابی الحسن از ابن عباس داشته و سند دیگری نیز از سعید بن مسیب از علیؑ در اختیار دارد (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۶۱۲-۶۱۴)، اما متأسفانه این اسناد را بازگو نکرده است. در همین زمان در تفسیر مفاتیح الأسرار منسوب به شهرستانی، پنج جدول ترتیب نزول از مقاتل، بدون سند و به طور مرسل، و همچنین از وی به نقل از امیر مؤمنان علیؑ و نیز از ابن عباس، ابن واقد و امام صادقؑ گزارش شده است (شهرستانی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۸-۱۹).

در قرن هفتم، سید رضی الدین علی بن طاووس در تفسیر خود (ر.ک: ابن طاووس، ۱۳۶۳، ص ۲۸۷-۲۹۶) افزون بر بیان ترتیب سوره‌ها به اختلاف نظر مفسران درباره «آیات استثنایی»، آیاتی که به دستور پیامبر اکرمؐ پس از پایان یافتن سوره‌ها به آنها ملحق می‌گردید، توجه کرد. در قرن هشتم علی بن محمد بن ابراهیم بغدادی، مشهور به خازن، به جدول ترتیب سوره‌ها و اختلافی که در جایگاه آنهاست، پرداخت (بغدادی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۹-۱۰)؛ پس از وی محمد بن عبدالله زرکشی آیات استثنایی مکی در سوره‌های مدنی و بالعکس و نیز نبود انگیزه کافی در میان صحابه و تابعان نسبت به پیگیری بحث مکی و مدنی بودن سوره‌ها را بررسی کرد؛ وی به نقل از محمد بن حبیب نیشابوری، علم به ترتیب نزول سوره‌ها و آیات را از اشرف علوم قرآن برشمرد و جدولی ترکیبی از روایات ثقات عرضه کرد (ر.ک: زرکشی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۸۷-۱۹۴). در قرن نهم، فیروزآبادی ترتیب مذکور در المبانی را نقل کرد

استخراج جدول ترتیب نزول سوره‌ها بر اساس مقایسه و ترکیب اسناد

(ر.ک: فیروزآبادی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۹۷-۹۹)؛ همچنین پس از او جلال‌الدین سیوطی در الإیتقان با ارائه بحث مفصلی درباره سوره‌های مکی و مدنی و وجه نامگذاری سوره‌ها به این دو نام، به بیان دیدگاه‌های گروهی از دانشمندان و نیز روایات رسیده درباره ترتیب نزول سوره‌ها و سوره‌های مورد اختلاف و نیز آیات استثنایی پرداخت (ر.ک: سیوطی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۳۴-۶۹)؛ وی چند جدول را به نقل از کتاب‌های دلائل النبوه، فضائل القرآن و نیز با سندهای مختلف، از جمله جابر بن زید، شاگرد ابن عباس ارائه کرده است (همان، ص ۷۷-۷۸). احمد بن محمد قسطلانی نیز جدول‌های ترتیب نزول را همچنان که سیوطی ارائه کرده ثبت نموده است (ر.ک: قسطلانی، ۱۳۹۲، ص ۲۶-۲۸).

در آثار معتبری که در قرن چهارم و پانزدهم تألیف شده بار دیگر موضوع ترتیب نزول، مورد توجه اندیشمندان قرار گرفت: قاسمی در محاسن التأویل، ترتیب نزول سوره‌ها را دارای اساسی حکیمانه دانست؛ به باور وی سوره‌های مکی به مباحثی پرداخته‌اند که نقش مقدمه را در مباحث سوره‌های مدنی داشته است (قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۹۲)؛ ابو عبد الله زنجانی مباحث ارزشمند و منابع مفیدی را درباره ترتیب نزول سوره‌ها به نقل از خاورشناسان ارائه نموده و به روایات اسلامی مرتبط با ترتیب نزول سوره‌ها در مصحف امیر مؤمنان و امام صادق (ع) و دیگر صحابه مفسر پرداخته است (ر.ک: زنجانی، ۱۴۱۰، ص ۶۰-۷۵)؛ محمد عبد العظیم زرقانی نیز به بررسی مکی و مدنی بودن سوره‌ها، تفاوت محتوای این دو دسته و خواص و ویژگی هریک پرداخته است (ر.ک: زرقانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۱۳۵-۱۴۲)؛ وی هرچند به برخی از آثار ترتیب نزول؛ مانند ضروری نبودن قرائت یا تفسیر به ترتیب مصحف مرسوم، اشاره کرده است، اما در عین حال کتابت قرآن طبق ترتیب نزول را جایز نمی‌داند (همان، ص ۲۴۷-۲۴۸)؛ ابوالحسن شعرانی در مقدمه خود بر تفسیر منهج الصادقین به بررسی ترتیب نیافتن قرآن موجود برابر ترتیب نزول آیات و سوره‌ها پرداخته و راه کشف سیر نزول سوره‌ها و آیات را بررسی‌های تاریخی دانسته است (ر.ک: کاشانی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۷ «مقدمه»); محمد ابوزهره (ر.ک: ابوزهره، ۱۳۷۰، ص ۶۴-۶۷).

علامه طباطبایی ضمن بیان برخی روایات ترتیب نزول و تأکید بر تأثیرگذاری آگاهی از

مکی و مدنی بودن سوره‌ها بر مباحث مربوط به دعوت نبوی و سیر روحی، سیاسی و اجتماعی دعوت در آن زمان، این روایات را خالی از ضعف ندانسته و برای شناخت صحیح مکی و مدنی بر تدبر در سیاق آیات و قرینه‌های داخلی و خارجی تأکید می‌کند (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۳، ص ۲۳۳-۲۳۵/همو، ۱۳۸۶، ص ۱۳۱-۱۴۴).

محمد خضری بک به مناسبت بحث درباره تشریع در سیره رسول خدا ﷺ به دسته‌بندی سوره‌ها و تفاوت‌های سوره‌های مکی و مدنی و نیز ویژگی‌های تشریعی این دو دوره می‌پردازد (ر.ک: خضری بک، ۱۹۹۲، ص ۲۰-۱۷)؛ محمد علی اشقر نیز با توجه به ویژگی سوره‌های مکی و مدنی، سیر نزول آیات را همگام با سیر حوادث و تطورات جریان رسالت ارزیابی می‌کند (ر.ک: اشقر، [بی‌تا]، ص ۱۱۱-۱۱۹)؛ همچنین صبحی صالح، مباحث مربوط به مکی و مدنی سوره‌ها، آیات استثنایی، ویژگی‌های سوره‌های مکی و مدنی و مباحث شرق‌شناسان درباره ترتیب نزول قرآن و نقد آنها را به تفصیل توضیح می‌دهد (ر.ک: صالح، ۱۳۷۹، صص ۱۰۴، ۱۰۸، ۲۴۹ و ۳۷۸). عبدالکریم خطیب در ذیل آیه ۱۰۱ سوره نحل، تبدیل آیه‌ای به جای آیه دیگر: «وَ إِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ» را به جابه‌جایی آیات در سوره‌ها تفسیر کرده است؛ البته به گونه‌ای که ترتیب آن برخلاف ترتیب نزول باشد؛ وی همچنین بر تناسب سوره‌ها در ترتیب مصحفی - هرچند یکی مکی و دیگری مدنی باشد - تأکید می‌کند (ر.ک: خطیب، [بی‌تا]، ج ۷ و ۱۱، صص ۳۶۳، ۳۶۸، ۶۳۱ و ۶۴۴).

محمد هادی معرفت برخلاف برخی از اندیشمندان که بحث ترتیب نزول را مسکوت گذاشته بودند، بر فواید آگاهی از ترتیب نزول سوره‌ها و جایگاه آیات تأکید نموده (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۵۱۹) و به بحث درباره سوره‌های مکی و مدنی، ترتیب نزول، سوره‌های مورد اختلاف، آیات استثنایی (الحاقی به سوره‌ها)، جدول صحیح ترتیب نزول، توقیفی بودن و توقیفی نبودن ترتیب سوره‌ها و آیات پرداخته است؛ وی به اعتبار جدول ابن عباس و شاگرد او جابر بن زید، نظر داده و بر اساس روایات این دو، جدولی ترکیبی ارائه می‌کند (ر.ک: همو، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۹۹-۱۰۷).

ابراهیم ایباری دیگر پژوهشگری است که پس از گزارش ترتیب نزول سوره‌ها، درباره

استخراج جدول ترتیب نزول سوره‌ها بر اساس مقایسه و ترکیب اسناد

ترتیب چینش آیات در سوره‌ها به داوری پرداخته است (ر.ک: آبیاری، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۳۲۶-۳۴۰)؛ همچنان‌که سیدابوالفضل میرمحمدی زرنندی نیز به موضوع ترتیب نزول، فواید علم به مکی و مدنی بودن سوره‌ها، آیات استثنایی و دلایلی بر نادرستی وجود آیات استثنایی به گستردگی مورد ادعای برخی از دانشمندان علوم قرآن پرداخته است (ر.ک: میرمحمدی، ۱۴۰۰، ص ۳۲۵-۳۳۹)؛ در این پیوند اقدام قابل توجه دیگر، تلاش محمدهادی یوسفی غروی در موسوعه التاریخ الإسلامی است که در سه مجلد نخست آن، ترتیب نزول سوره‌ها را در ضمن حوادث و سیاق تاریخی عصر نبوی و عهد مدنی ارائه نموده است.

۲. روش پژوهش

با توجه به بررسی‌هایی که صورت گرفته است، در منابع روایی و تاریخی حداکثر ده جدول مسند درباره ترتیب نزول سوره‌ها وجود دارد که به سه دسته تقسیم می‌شود؛ یکی از آنها به نقل از امیرمؤمنان، علی علیه السلام و چند روایت دیگر از ابن عباس و دو سند از تابعان و تابعان تابعان است؛ افزون بر این پنج جدول کامل غیرمسند نیز وجود دارد که ازسوی شهرستانی ارائه شده‌اند.

با چشم‌پوشی از اعتماد دانشمندان علوم قرآن و تفسیر به برخی از جدول‌های ترتیب نزول، به نظر می‌رسد می‌توان با مجموعه‌ای از جدول‌های مسند و تعیین موارد مشترک ترتیب سوره‌ها و به دست آوردن سیاق هماهنگ قرآنی موجود میان این موارد و سپس ارزیابی و داوری درباره موارد اختلاف جدول‌ها با ملاحظه سیاق به دست آمده، به جدول ترکیبی قابل پذیرش و معتبری دست یافت؛ هرچند جدول به دست آمده نیز قطعی نخواهد بود، اما از آنجاکه این روش با اتکا بر گزارش‌های مسند، به گونه‌ای محتاطانه درصدد کسب وثاقت صدوری جدول‌هاست و درنهایت در موارد اختلاف، سیاق سوره‌ها را حاکم می‌کند، محققان را به پذیرفته‌ترین جدول ترتیب نزول، نزدیک خواهد کرد.

البته روش پیش گفته (جدول ترکیبی) بیش‌وکم در گذشته نیز وجود داشته است؛ نخستین نمونه آن، جدول ترکیبی علی بن محمد بغدادی در قرن هشتم در لباب التأویل (بغدادی، ۱۴۱۵،

ج ۱، ص ۹-۱۰) است؛ پس از وی زرکشی نیز جدولی ترکیبی را ارائه نمود (ر.ک: زرکشی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۹۲-۱۹۴)؛ قرآن پژوهان دانشگاه الازهر مصر نیز در دهم ربیع الثانی سال ۱۳۳۷ قمری، به تهیه و انتشار ترتیب نزول سوره‌ها اقدام کردند؛ این مصحف، برابر قرائت حفص بن سلیمان کوفی بود که به عثمان بن عفان و علی بن ابی طالب علیهم السلام می‌رسید (رامیار، ۱۳۶۹، ص ۶۶۲)؛ چهارمین مورد، جدول ارائه شده از سوی محمد هادی معرفت است که بر اساس روایت ابن عباس تنظیم و موارد نقص آن را برابر روایت جابر بن زید تکمیل کرده است (ر.ک: معرفت، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۱۰۴-۱۰۷).

در این مقاله نیز کوشش بر آن است تا پس از بیان جدول‌های مسند، با توجه به همه منابع یادشده، جدول ترکیبی دقیقی ارائه شود.

۳. اسناد روایی - تاریخی ترتیب نزول

جدولی که در ادامه این نوشتار ارائه می‌شود به ذکر ده جدول مسند دارای ترتیب کامل سوره‌ها و نیز مقایسه میان آنها خواهد پرداخت؛ یادآوری می‌شود که جدول سوره‌ها (ردیف ۲ جدول) بر اساس جدول معیاری است که از مقایسه همه اسناد در این مقاله به دست آمده (ر.ک: ادامه مقاله) و نیز در تعیین رتبه هر سوره، مقیاس، آغاز سوره است؛ هر چند که تکمیل سوره، بعدها و حتی پس از نزول سوره‌ای دیگر صورت پذیرفته باشد؛ برای مثال تا کامل شدن سوره بقره که به روایتی نزول آن شش سال به درازا کشید سوره‌های دیگری نازل شد یا آنکه آیاتی به این سوره افزوده گردید.

نشانه‌های اختصاری: سفید بودن هر خانه، بیانگر هماهنگی سند با جدول معیار است؛ برای مثال سفیدی خانه‌های روبه‌روی سوره علق، نشان‌دهنده یکسانی همه جدول‌ها در ترتیب نزول این سوره می‌باشد.

در مواردی که جابه‌جایی در حد یک تا پنج سوره بوده، با نوشتن شماره دو سوره در خانه موردنظر، این نکته تذکر داده شده است؛ نمونه آن، جابه‌جایی سوره‌های مزمل و مدثر در جدول نقل شده از امیر مؤمنان علیه السلام (ستون شماره یک) است.

استخراج جدول ترتیب نزول سوره‌ها بر اساس مقایسه و ترکیب اسناد

---: وجود سه خط فاصله در امتداد هم بدین معناست که در جدول ارائه شده در ترتیب سوره‌ها، سوره‌ای جا افتاده و راوی آن را بازگو نکرده است؛ نمونه آن نیامدن سوره حمد در پنج جدول از جدول‌های مسند می‌باشد.

↑: فلش رو به بالا بدین معناست که این سوره در این جدول هست، اما رتبه نزولی آن در سوره‌های قبل است که با توجه به شماره سوره در بین دو سوره در بالاتر می‌توان آن را یافت؛ برای مثال سوره حمد در جدول بازگوشده از امیرمؤمنان علیه السلام با علامت «↑» نشان‌گذاری شده، سپس در محلی که سوره حمد در این ستون قرار گرفته با نشانه ۵ نمایش داده شده است؛ یعنی سوره حمد که در جدول معیار در ردیف شماره ۵ قرار گرفته، در جدول منقول از امیرمؤمنان علیه السلام در ردیف اول قرار دارد.

↓: فلش رو به پایین بدین معناست که این سوره در این جدول هست، اما رتبه نزولی آن در سوره‌های بعد است که با توجه به شماره سوره در بین دو سوره، می‌توان در سوره‌های بعدی آن را یافت.

۲۳: شماره‌های درج شده در زمینه سیاه، نشانگر جایگاه ترتیب سوره در بین دو سوره‌ای است که این شماره در بین آن دو قرار گرفته و جای اصلی آن برابر جدول معیار با فلش (↑) یا (↓) آمده است.

ردیف	سوره	المبانی از سعید از امیرمؤمنان علیه السلام	مجموع البیان از عطاء از ابن عباس	المبانی از عطاء از ابن عباس	فضائل القرآن از عطاء از ابن عباس	دلائل النبوه از مجاهد از ابن عباس	تاریخ یعقوبی از ابوصالح از ابن عباس	المبانی از ابوصالح یا عکرمه از ابن عباس	القهرست از محمد بن نعمان و دیگران	تنزیل القرآن ابن شهاب زهری	الإتقان از جابر بن زید
۱	علق	۵									
۲	قلم										
۳	مزمل	۴					۱۱	۱۱			
۴	مدثر	۳									
۵	حمد	↑	---	---	---	---		---	---	↓	

ردیف	سوره	المبانی از سعید از امیرمؤمنان*	مجمع البیان از عطاء از ابن عباس	المبانی از عطاء از ابن عباس	فضائل القرآن از عطاء از ابن عباس	دلائل النبوه از مجاهد از ابن عباس	تاریخ یعقوبی از ابوصالح از ابن عباس	المبانی از ابوصالح یا عکرمه از ابن عباس	الفهرست از محمد بن نعمان و دیگران	تنزیل القرآن ابن شهاب زهوی	الاتقان از جابر بن زید
۶	مسد	---									
۷	تکویر										
۸	اعلی										
۹	لیل								۱۲		
۱۰	فجر								۱۳		
۱۱	ضحی						↑	↑	۱۰		
۱۲	انشراح								۱۱		
۱۳	عصر						۹۷		۹	۱۴	
۱۴	عادیات						---	---		۱۳	
۱۵	کوثر										
۱۶	تکاثیر										
۱۷	معاون										
۱۸	کافرون				۱۹		---	۱۹			
۱۹	فیل				۱۸			۱۸			
۲۰	فلق				---		---	---	۲۲		
۲۱	ناس				---		---	---			
۲۲	توحید						---		↑		
۲۳	نجم	↓				---					
۲۴	عبس										
۲۵	قدر				---						
۲۶	شمس							۱۰۴			
۲۷	بروج										
۲۸	تین										
۲۹	قریش										

استخراج جدول ترتیب نزول سوره‌ها بر اساس مقایسه و ترکیب اسناد

ردیف	سوره	المبانی از سعید از امیرمؤمنان*	مجمع البیان از عطاء از ابن عباس	المبانی از عطاء از ابن عباس	فضائل القرآن از عطاء از ابن عباس	دلائل النبوه از مجاهد از ابن عباس	تاریخ یعقوبی از ابوصالح از ابن عباس	المبانی از ابوصالح یا عکرمه از ابن عباس	الفهرست از محمد بن نعمان و دیگران	تنزیل القرآن ابن شهاب زهري	الإتقان از جابر بن زید
۳۰	قارعه										
۳۱	قیامت										
۳۲	همزه									↓	
۳۳	مرسلات										
۳۴	ق									۳۲	
۳۵	بلد									۳۷	
۳۶	طارق								۹۷		
									↓		
۳۷	قمر								↓	↑	
۳۸	ص								↓		
۳۹	اعراف					---			↓		
۴۰	جن										
۴۱	یس								۳۹		
۴۲	فرقان								۳۸		
۴۳	فاطر										
۴۴	مریم					---					
۴۵	طه										
۴۶	واقعه					---	---	---			
۴۷	شعراء										
۴۸	نمل										
۴۹	قصص										
۵۰	اسراء										
۵۱	یونس								↓		
۵۲	هود										
۵۳	یوسف									۵۱	

ردیف	سوره	المبانی از سعید از امیرمؤمنان*	مجمع البیان از عطاء از ابن عباس	المبانی از عطاء از ابن عباس	فضائل القرآن از عطاء از ابن عباس	دلائل النبوه از مجاهد از ابن عباس	تاریخ یعقوبی از ابوصالح از ابن عباس	المبانی از ابوصالح یا عکرمه از ابن عباس	الفهرست از محمد بن نعمان و دیگران	تنزیل القرآن ابن شهاب زهوی	الاتقان از جابر بن زید
۵۴	حجر										
۵۵	انعام								↓		
۵۶	صافات								۷۴		
۵۷	لقمان								۷۴		
۵۸	سبأ						↓		۷۳		
۵۹	زمر				---		↓				
۶۰	مؤمن				۷۵		↓				
۶۱	فصلت					۶۴	↓				
۶۲	شوری						۵۸				↓
۶۳	زخرف						۵۹				
۶۴	دخان										
۶۵	جاثیه					↑					
۶۶	احقاف										
۶۷	ذاریات										
۶۸	غاشیه										
۶۹	کهف								۵۵		
۷۰	نحل										۶۲ ۷۵ ۷۳
۷۱	نوح										
۷۲	ابراهیم										---
۷۳	انبیاء								↑		↑
۷۴	مؤمنون							۹۷	↑		۷۶

استخراج جدول ترتیب نزول سوره‌ها بر اساس مقایسه و ترکیب اسناد

ردیف	سوره	المبانی از سعید از امیرمؤمنان*	مجمع البیان از عطاء از ابن عباس	المبانی از عطاء از ابن عباس	فضائل القرآن از عطاء از ابن عباس	دلائل النبوه از مجاهد از ابن عباس	تاریخ یعقوبی از ابوصالح از ابن عباس	المبانی از ابوصالح یا عکرمه از ابن عباس	الفهرست از محمد بن نعمان و دیگران	تنزیل القرآن ابن شهاب زهري	الإتقان از جابر بن زید
۷۵	سجده				↑		↓				↑
۷۶	طور				۹۶		۹۶	۹۶			↑
۷۷	ملک										
۷۸	حاقه										
۷۹	معارج										
۸۰	نبأ										
۸۱	نازعات										
۸۲	انفطار					۸۳					
۸۳	انشقاق	↓				۸۲					
۸۴	روم										
۸۵	عنکبوت										
۸۶	مطفّفين	۸۳							۳۷		
۸۷	بقره								۳۶	۵	
۸۸	انفال					۸۹					۸۹
۸۹	آل عمران					۸۸			۹۰		۸۸
۹۰	احزاب						۱۰۱		۸۹		
۹۱	ممتحنه					۱۱۳	۱۰۳				۱۱۳
۹۲	نساء						۱۱۲				---
۹۳	زلزال						۱۰۴				---
۹۴	حدید										---
۹۵	محمد ﷺ										---
۹۶	رعد				↑		↑	↑			---
۹۷	الرحمن						↑	↑	↑		---
۹۸	دھر										---

ردیف	سوره	المبانی از سعید از امیرمؤمنان*	مجمع البیان از عطاء از ابن عباس	المبانی از عطاء از ابن عباس	فضائل القرآن از عطاء از ابن عباس	دلائل النبوه از مجاهد از ابن عباس	تاریخ یعقوبی از ابوصالح از ابن عباس	المبانی از ابوصالح یا عکرمه از ابن عباس	الفهرست از محمد بن نعمان و دیگران	تنزیل القرآن ابن شهاب زهوی	الإتقان از جابر بن زید
۹۹	طلاق										---
۱۰۰	بینه										---
۱۰۱	حشر						↑ ۱۰۹ ۷۵ ۶۰				---
۱۰۲	نصر						↓				
۱۰۳	نور						↑	۱۰۵			
۱۰۴	حج						↑	↑			
۱۰۵	منافقون						↑				
۱۰۶	مجادله										
۱۰۷	حجرات										
۱۰۸	تحریم										
۱۰۹	جمعه					۱۱۱	↑				
۱۱۰	تغابن										
۱۱۱	صف		---			↑					
۱۱۲	فتح		---				↑				↑
۱۱۳	مائده		---			↑					
۱۱۴	توبه	۲۳	---								

۴. تحلیل محتوایی اسناد بر پایه مقارنه و ترکیب

در این قسمت لازم است اطلاعات به دست آمده از جداول ترتیب نزول مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و از برآیند آنها جدول ترتیب نزولی پیشنهاد داده شود.

۴-۱. تحلیل محتوایی

از مقایسه جدول‌های ده‌گانه بالا می‌توان دریافت که در ترتیب ۷۱ سوره همسانی کلی و قطعی وجود دارد؛ در ۴۳ سوره باقیمانده نیز تفاوت تنها در برخی از جدول‌هاست؛ نه همه آنها، به‌طوری‌که غالب جدول‌ها تفاوتی همه‌جانبه و فراگیر با یکدیگر ندارند؛ در دوازده مورد در برخی منابع اختلاف ردیف نزول سوره‌ها تنها به فاصله یک شماره است که عبارت‌اند از: ۱. مزمل (المبانی)، ۲. المدثر (المبانی)، ۳. لیل (الفهرست)، ۴. فجر (الفهرست)، ۵. انشراح (الفهرست)، ۶. عادیات (تنزیل القرآن)، ۷. کافرون (دلایل النبوه و المبانی)، ۸. فیل (دلایل النبوه و المبانی)، ۹. انفطار (دلایل النبوه)، ۱۰. انفال (دلایل النبوه و الإیتقان)، ۱۱. آل عمران (الفهرست و الإیتقان)، ۱۲. احزاب (الفهرست).

در دو مورد نیز اختلاف‌ها به فاصله پنج سوره است: حمد (المبانی به نقل از سعید) و عصر (الفهرست و تنزیل القرآن)؛ اختلاف معنادار و بیش از پنج عدد نیز در ۲۹ مورد وجود دارد.

لازم به یادآوری است که در موارد مزبور دست‌کم هفت جدول با یکدیگر همسانی دارند؛ در ادامه موارد اختلافی با ذکر منابع گزارش می‌شود: ۱. ضحی (تاریخ یعقوبی و المبانی از ابوصالح)، ۲. توحید (الفهرست)، ۳. نجم (المبانی از سعید)، ۴. همزه (تنزیل القرآن)، ۵. قمر (الفهرست و تنزیل القرآن)، ۶. ص (الفهرست)، ۷. اعراف (الفهرست)، ۸. یونس (الفهرست)، ۹. انعام (الفهرست)، ۱۰. سبأ (الفهرست)، ۱۱. زمر (الفهرست)، ۱۲. شوری (الإیتقان)، ۱۳. جائیه (دلایل النبوه)، ۱۴. انبیاء (الفهرست و الإیتقان)، ۱۵. مؤمنون (الفهرست)، ۱۶. سجده (فضائل القرآن و الإیتقان)، ۱۷. طور (الإیتقان)، ۱۸. انشقاق (المبانی از سعید)، ۱۹. رعد (المبانی از عطاء، تاریخ یعقوبی و المبانی از ابوصالح)، ۲۰. الرحمن (تاریخ یعقوبی، المبانی از ابوصالح و الفهرست)، ۲۱. حشر (تاریخ یعقوبی)، ۲۲. نصر (تاریخ یعقوبی)، ۲۳. نور (تاریخ یعقوبی)، ۲۴. حج (تاریخ یعقوبی و المبانی از ابوصالح)، ۲۵. منافقون (المبانی از ابوصالح)، ۲۶. جمعه (تاریخ یعقوبی)، ۲۷. صف (دلایل النبوه)، ۲۸. فتح (تاریخ یعقوبی و الإیتقان)، ۲۹. مائده (دلایل النبوه).

بنابراین تا اندازه قابل قبولی می‌توان به جدول‌ها اعتماد کرد؛ همچنین جدول مشهور و غالبی که از این جدول‌ها استخراج می‌شود، معیار اولیه تشخیص جایگاه سوره‌ها قرار می‌گیرد؛ بر اساس جدول‌های بالا، ترتیبی که دست‌کم مورد پذیرش هفت منبع قرار گرفته باشند به شرح زیر است:

۱. علق، ۲. قلم، ۳. مزمل، ۴. مدثر، ۵. حمد، ۶. مسد، ۷. تکویر، ۸. اعلی، ۹. لیل، ۱۰. فجر، ۱۱. ضحی، ۱۲. انشراح، ۱۳. عصر، ۱۴. عادیات، ۱۵. کوثر، ۱۶. تکاثر، ۱۷. ماعون، ۱۸. کافرون، ۱۹. فیل، ۲۰. فلق، ۲۱. ناس، ۲۲. توحید، ۲۳. نجم، ۲۴. عبس، ۲۵. قدر، ۲۶. شمس، ۲۷. بروج، ۲۸. تین، ۲۹. قریش، ۳۰. قارعه، ۳۱. قیامت، ۳۲. همزه، ۳۳. مرسلات، ۳۴. ق، ۳۵. بلد، ۳۶. طارق، ۳۷. قمر، ۳۸. ص، ۳۹. اعراف، ۴۰. جن، ۴۱. یس، ۴۲. فرقان، ۴۳. فاطر، ۴۴. مریم، ۴۵. طه، ۴۶. واقعه، ۴۷. شعراء، ۴۸. نمل، ۴۹. قصص، ۵۰. اسراء، ۵۱. یونس، ۵۲. هود، ۵۳. یوسف، ۵۴. حجر، ۵۵. انعام، ۵۶. صافات، ۵۷. لقمان، ۵۸. سبأ، ۵۹. زمر، ۶۰. مؤمن، ۶۱. فصلت، ۶۲. شوری، ۶۳. زخرف، ۶۴. دخان، ۶۵. جائیه، ۶۶. احقاف، ۶۷. ذاریات، ۶۸. غاشیه، ۶۹. کهف، ۷۰. نحل، ۷۱. نوح، ۷۲. ابراهیم، ۷۳. انبیاء، ۷۴. مؤمنون، ۷۵. سجده، ۷۶. طور، ۷۷. ملک، ۷۸. حاقه، ۷۹. معارج، ۸۰. نبا، ۸۱. نازعات، ۸۲. انفطار، ۸۳. انشقاق، ۸۴. روم، ۸۵. عنکبوت، ۸۶. مطففین، ۸۷. بقره، ۸۸. انفال، ۸۹. آل عمران، ۹۰. احزاب، ۹۱. ممتحنه، ۹۲. نساء، ۹۳. زلزال، ۹۴. حدید، ۹۵. محمد، ۹۶. رد، ۹۷. الرحمن، ۹۸. دهر، ۹۹. طلاق، ۱۰۰. یینه، ۱۰۱. حشر، ۱۰۲. نصر، ۱۰۳. نور، ۱۰۴. حج، ۱۰۵. منافقون، ۱۰۶. مجادله، ۱۰۷. حجرات، ۱۰۸. تحریم، ۱۰۹. جمعه، ۱۱۰. تغابن، ۱۱۱. صف، ۱۱۲. فتح، ۱۱۳. مائده، ۱۱۴. توبه.

نکته قابل توجه آنکه ترتیب پیش‌گفته با دیگر ترتیب‌های ترکیبی که از مفسران و دانشمندان علوم قرآن و از راه‌های دیگر به‌دست آمده، تطابق دارد (ر.ک: بغدادی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۹-۱۰ / سیوطی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۷۷-۷۸ / رامیار، ۱۳۶۹، ص ۶۶۲ / معرفت، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۱۰۴-۱۰۷). چنان‌که گفته شد، مراد از ترتیب نزول سوره‌ها تعیین مرتبه نزولی آغاز سوره‌هاست؛ بنابراین صرف‌نظر از آنکه آیه یا آیاتی بعدها به سوره پیوسته باشد و حتی سوره‌ای در این میان

استخراج جدول ترتیب نزول سوره‌ها بر اساس مقایسه و ترکیب اسناد

نازل شده باشد یا آنکه سوره یکپارچه نازل شده باشد، بروز ناهماهنگی‌های احتمالی نزول از برخی سوره‌ها به وحدت آنها آسیبی نمی‌زند؛ چون ملاک وحدت سوره‌ها، همان هدف و غرضی است که موضوع‌های گوناگون و بخش‌های الحاقی سوره را به یکدیگر پیوند می‌دهد (ر.ک: بهجت‌پور، ۱۳۹۹، ص ۵۱۲). به باور برخی از مفسران عبارت «وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِلاً» (فرقان: ۳۲) پس از بیان وجود ناهمسانی در نزول برخی از آیات قرآن بر حفظ انسجام دلالت می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۵، ص ۲۱۱-۲۱۲). نکته قابل توجه آنکه مجموعه آیات استثنایی الحاقی به سوره‌ها - که سیوطی آن را به‌طور کامل گزارش کرده است - به تعداد مشخصی از آیات در چهل سوره از سوره‌های مکی و سیزده سوره از سوره‌های مدنی محدود می‌شود (ر.ک: سیوطی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۴۷-۵۵)؛ بیشتر آنها بر گفته‌ها و استحسان‌های ضعیف و غیرقابل اعتمادی تکیه دارند که با بررسی و تأمل، مردود دانسته شده‌اند (ر.ک: معرفت، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۱۳۹-۲۰۳). مهم آنکه مفسران و قرآن‌پژوهان، ترتیب آیات در درون هر سوره را توقیفی و به دستور پیامبر اکرم ﷺ می‌دانند؛ همچنان‌که از نگاه آنان قاعده کلی در نزول آیات یک سوره، یکپارچگی آنهاست و تنها در مواردی خاص از این قاعده چشم‌پوشی شده و مورد تذکر مفسران و دانشمندان علوم قرآن قرار گرفته است (ر.ک: عسقلانی، ۱۴۰۴، ج ۹، ص ۳۸/ بهجت‌پور، ۱۳۹۹، ص ۵۱۲).

آنچه پس از تطبیق، ترجیح و جمع‌بندی جدول‌ها به‌دست می‌آید، جدولی قابل اعتماد متشکل از ۱۱۴ سوره است که انطباق کاملی با جدول پیشنهادی در التمهید آیت‌الله معرفت^{۱۱} داشته و به جهت اختصار ذکر نمی‌گردد. این جدول اجتهادی گرچه ممکن است مانند هر دستاور اجتهادی دیگر، با ترتیب واقعی نزول سوره‌ها تفاوت داشته باشد، اما درعین حال قابل اعتمادترین راه برای کشف واقع است؛ جدول‌های ترتیب نزول، چه مسند و چه غیرمسند، با یکدیگر هماهنگ بوده و تخالف و تکاذب کلی در میان آنها به چشم نمی‌خورد؛ اختلاف میان آنها چنان فاحش نیست که دستیابی به سیاق واحد و مشترک میان سوره‌ها را ناممکن سازد.

۴-۲. تحلیل‌های سندی

گرچه معمول بر تقدم بررسی‌های سندی بر محتوایی است اما از آنجاکه تاکید این پژوهش

بر محتوا بود، تحلیل سندی در رتبه دوم قرار گرفته است. چه آنکه قرائن محتوایی تا حد زیادی نواقص سندی را جبران می‌کند.

به هر روی در میان اسناد ده‌گانه یادشده، روایات نقل‌شده از ابن عباس از طریق عطاء موثق بوده و راویان آنها، همگی از افراد قابل اعتماد و مورد وثوق هستند (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۱۴۴)؛ این امر هرچند نگرانی نسبت به نبودن چند طریق معتبر در میان روایات فوق را رفع می‌کند، اما هدف از تلاش برای دستیابی به جدول ترکیبی، این است که امکان دارد به دلایل دیگری به جدول‌های نقل‌شده از طریق عطاء کاملاً اعتماد نشده و همچنان تردیدهایی در مرتبه هر سوره باقی بماند؛ در این صورت دستیابی به جدول ترکیبی و قابل اعتمادی از طریق مقایسه میان جدول‌های منقول ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

درباره اسناد روایات ترتیب نزول، حضور نداشتن برخی از راویان در متن حادثه نزول (ابن عباس به دلیل خردسالی) مورد اشکال قرار گرفته است (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۱۴۴)؛ البته راه‌حل پیشنهادی در این مقاله برای ارزیابی و بررسی اسناد، بر فرض پذیرش چنین مشکلی بود؛ به عبارت دیگر از آنجاکه امکان اعتماد به یک سند قطعی وجود نداشت، کوشیده شد تا از راه تجمیع روایات مسند و مقایسه میان آنها و نیز داوری سیاق سوره‌های قرآن در موارد اختلاف، جدول قابل اعتمادی ارائه شود؛ هرچند به نظر می‌رسد حضور نداشتن شخصیت‌هایی چون ابن عباس در فرایند تمام روزگار و سال‌های نزول قرآن، آسیبی به گزارش وی نمی‌زند؛ زیرا او از منظر یک کارشناس آگاه و خبره به گزارش ترتیب نزول پرداخته و همچون پژوهشگر مباحث قرآنی در پی دستیابی ترتیب نزول سوره‌ها بوده و آن را از اصحاب پیامبر ﷺ پرسیده است؛ همچون لغویان که گزارش کاربرد یک واژه در زبان عربی را بدون بیان سلسله سند نقل خود، گزارش می‌کنند. از نگاه گروهی دیگر نیز شاگردی عبداللّه بن عباس از مولای متقیان علیؑ و ابی بن کعب، شیخ قاریان مدینه، دیگر صحابی سالخورده پیامبر ﷺ، را نشانه‌ای بر بازگویی این ترتیب از سوی ایشان است (نکونام، ۱۳۸۰، ص ۱۳۴-۱۳۵). ابن عباس، خود نیز به شاگردی امیر مؤمنانؑ افتخار و تصریح نموده هر دانشی که دارد، از علیؑ گرفته است (ابن اثیر جزری، [بی‌تا]، ج ۴، ص ۲۲-۲۳).

استخراج جدول ترتیب نزول سوره‌ها بر اساس مقایسه و ترکیب اسناد

صاحب‌نظران نیامدن نام امیر مؤمنان علیه السلام در سند را به مشکلاتی همچون حکومت بنی‌امیه، دشمنی آنها با علی علیه السلام (مزی، ۱۴۰۶، ج ۶، ص ۱۲۴) و نیز منع نگارش و بازگویی حدیث مرتبط دانسته‌اند؛ چنان‌که این امر موجب شد تا رویه و روش نقل روایات در سده نخست هجری بر نیامدن مستندات دیدگاه‌های مختلف، استوار باشد (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۷۴).

اشکال دیگر درباره روایات ترتیب نزول، وجود برخی از افراد ناشناس یا متهم به کذب در طریق این روایات است؛ جز در دو طریق عطاء و ابوکریب از ابن‌عباس که همه افراد آن معروف و موثق‌اند (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۱۴۴). در پاسخ گفته شده است که وجود افراد مجهول در اسناد روایات غیرفقهی به معنای معتبر نبودن محتوای گزارش نیست؛ زیرا دانشمندان علم رجال و محدثان، بیشترین همت خود را در بررسی اسناد روایات فقهی صرف کرده و چندان به روایات غیرفقهی نپرداختند تا مجهول بودن شخص، نشانه ضعف آن تلقی شود (نکونام، ۱۳۸۰، ص ۱۳۷)؛ به‌ویژه که دانشمندان علوم قرآن و روایت‌شناسان (ر.ک: شهرستانی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۸-۱۹ / زرکشی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۹۳ / سیوطی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۷۷-۷۸) به این راویان و اسناد روایات استناد جسته‌اند (ر.ک: معرفت، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۱۰۳-۱۰۷)، اما درباره ایراد شائبه کذب به افرادی همچون ابوصالح محمدبن سائب کلبی و محمدبن مروان - که در طرق برخی جداول منسوب به ابن‌عباس بوده و ازسوی بعضی رجالیون عامه تضعیف شده‌اند (ر.ک: ذهبی، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۱۶۰) - این احتمال وجود دارد که گرایش آنان به مکتب اهل‌بیت علیهم السلام موجب شده تا به نسبت‌هایی همچون منکرالحديث و دروغگو (ر.ک: ابن‌حجر عسقلانی، ۱۴۰۴، ج ۱ و ۹، صص ۱۵۷، ۳۶۵ و ۳۸۷) متهم شوند (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۷۱-۲۷۲).

باید اذعان داشت همچنان‌که بررسی اسناد و گزارش‌های تاریخی و روایی و هماوایی و هماهنگی موجود در آن، بخش مهمی از اعتماد تاریخ‌نگاران را موجب گردیده و نگرانی آنان را تنها به فروع و شاخه‌ها و برخی مصادیق، محدود می‌کند، در زمینه جدول‌های ترتیب نزول نیز همین قاعده حکمفرماست؛ افزون بر آنکه سیاق میان سوره‌ها که از ترتیب‌های مشترک به‌دست می‌آید، پژوهشگران را در تشخیص صحیح‌ترین دیدگاه در ترتیب سوره‌های مورد اختلاف یاری می‌دهد.

نتیجه

در این پژوهش مجموعه کاملی از روایات و اسناد تاریخی پیرامون ترتیب نزول عرضه و به روش مقایسه و مقارنه و تجميع، مورد تحليل قرار گرفت و اين نتيجه را در پي داشت كه ترتيب حقيقي نزول سوره‌ها با اين روش، تا حد قابل قبولی دست يافتني است و جدولی متشكل از ۱۱۴ پيشنهاد می‌شود. در اين بين گرچه همچنان برخی ترديد‌ها وجود دارد، اما همنوایی کاملی كه میان گزارشهای مختلف وجود دارد كه اكثريت سوره‌ها را در برمی‌گیرد، و حتي موارد اختلافی نیز شاهد دو دسته اكثريت مطلق و اقليت مطلق هستيم، باعث می‌شود كه در مجموع بتوان به جدولی قابل اعتماد دست يافت. اين جدول مبتنی بر روایاتی است كه گرچه از لحاظ سندی دارای اشكالاتی است اما اين اشكالات با توجه به برخی قرائن سندی چون قابل اعتماد بودن برخی راویان و نبود راوی جاعل در میان آنها، از طرفی، و مویدات محتوایی و متنی از طرف دیگر، قابل جبران است و به سان سایر مسائل تاریخی، گرچه برخی جزئیات محل تشكيك باشد اما كلیت جدول پيشنهادی زیر سؤال نخواهد رفت.

منابع

۱. آبیاری، ابراهیم؛ الموسوعة القرآنية؛ قاهره: مؤسسة سجل العرب، ۱۴۰۵ق.
۲. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد؛ الجرح و التعديل؛ بيروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۳۷۱ق.
۳. ابن اثير جزري، علي بن محمد؛ أسد الغابة في معرفة الصحابة؛ تهران: انتشارات اسماعيليان، ۱۹۷۰م.
۴. ابن حجر عسقلاني، احمد بن علي؛ تهذيب التهذيب؛ بيروت: دارالفكر، ۱۴۰۴ق.
۵. ابن حجر عسقلاني، احمد بن علي؛ فتح الباري شرح صحيح البخاري؛ بيروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۷ق.
۶. ابن شهاب زهري، محمد بن مسلم؛ تنزيل القرآن بمكة و مدينه؛ تحقيق صلاح الدين منجد؛ بيروت: دارالكتاب الحديث، ۱۹۸۰م.
۷. ابن ضريس بجلي، محمد بن ايوب؛ فضائل القرآن و ما أنزل من القرآن بمكة و ما أنزل بالمدينة؛ تحقيق غزوه بدير؛ دمشق: دارالفكر، ۱۴۰۸ق.
۸. ابن طاووس، سيد علي بن موسى؛ سعد السعود؛ قم: الشريف الرضي، ۱۳۶۳ق.
۹. ابن نديم، محمد بن ابی يعقوب؛ الفهرست؛ تحقيق رضا تجدد؛ تهران: انتشارات مروي، ۱۳۹۳ق.
۱۰. ابوزهره، محمد؛ المعجزة الكبرى القرآن؛ تحقيق محمود ذبيحي؛ مشهد: آستان قدس رضوي، ۱۳۷۰.
۱۱. اسكندرلو، محمد جواد؛ مستشرقان و تاريخ گذاري قرآن؛ قم: انتشارات پژوهش های تفسير و علوم قرآن، ۱۳۸۷.
۱۲. اشيقر، محمد علي؛ لمحات من تاريخ القرآن؛ تحقيق جابر عطا؛ نجف اشرف: مطبعة النعمان، ۱۴۰۸ق.
۱۳. بازرگان، مهدي؛ سير تحول در قرآن؛ تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۷.
۱۴. بغدادی، علي بن محمد؛ لباب التاويل في معاني التنزيل (تفسير الخازن)؛ تحقيق محمد علي شاهين؛ بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۱۵ق.
۱۵. بلاشر، رژی؛ در آستانه قرآن؛ ترجمه اسدالله مبشری؛ تهران: نشر ارغنون، ۱۳۷۲.

۱۶. بهجت پور، عبدالکریم؛ «تفسیر تنزیلی»، دانشنامه علوم قرآن؛ ش ۲، پاییز ۱۳۹۹، ص ۴۲-۶۶.
۱۷. بیهقی، احمد بن حسین؛ دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشريعة؛ تحقیق عبدالمعطی قلعلی؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸ ق.
۱۸. جفری، آرتور؛ مقدمتان فی علوم القرآن؛ تحقیق عبدالله اسماعیل صاوی؛ قاهره: مکتبه الخانجی، ۱۳۹۲ ق.
۱۹. حاکم حسکانی، عبیدالله بن عبدالله؛ شواهد التنزیل؛ تحقیق محمد باقر محمودی؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۱ ق.
۲۰. خضری بک، محمد؛ تاریخ التشریع الاسلامی؛ تحقیق زهیر شفیق الکبی؛ بیروت: دارالفکر العربی، ۱۹۹۲ م.
۲۱. خطیب، عبدالکریم محمود؛ التفسیر القرآنی للقرآن؛ قاهره: دارالفکر العربی، ۱۴۲۴ ق.
۲۲. ذهبی، محمد بن احمد؛ میزان الاعتدال فی نقد الرجال؛ تحقیق علی محمد بجاوی؛ بیروت: دارالمعرفه، [بی تا].
۲۳. رامیار، محمود؛ تاریخ قرآن؛ تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۹.
۲۴. زرقانی، محمد عبدالعظیم؛ مناهل العرفان فی علوم القرآن؛ بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۶ ق.
۲۵. زرکشی، محمد بن عبدالله؛ البرهان فی علوم القرآن؛ تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم؛ دار احیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۶ ق.
۲۶. زنجانی، ابوعبدالله؛ تاریخ القرآن؛ تحقیق محمد عبدالرحیم؛ دمشق: دارالحکمه، ۱۴۱۰ ق.
۲۷. سیوطی، جلال الدین؛ الإیتقان فی علوم القرآن؛ تحقیق سعید مندوب؛ بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۶ ق.
۲۸. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم؛ مفاتیح الأسرار و مصابیح الأبرار؛ تحقیق محمد علی آذرشب؛ تهران: مرکز البحوث والدراسات للتراث المخطوط، ۱۳۸۶.
۲۹. صالح، صبحی؛ مباحثی در علوم قرآنی؛ ترجمه محمد علی لسانی فشارکی؛ تهران: نشر احسان، ۱۳۷۹.
۳۰. طباطبایی، سید محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ قم: نشر اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۳۱. طباطبایی، سید محمد حسین؛ قرآن در اسلام؛ تحقیق سیدهادی خسروشاهی؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶.

استخراج جدول ترتیب نزول سوره‌ها بر اساس مقایسه و ترکیب اسناد

۳۲. طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
۳۳. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب؛ بصائر ذوی التمییز فی لطائف الکتاب العزیز؛ تحقیق محمد علی نجار؛ قاهره: المجلس الأعلى للشئون الإسلامية، ۱۴۰۶ ق.
۳۴. قاسمی، محمد جمال الدین؛ محاسن التأویل؛ تحقیق محمد باسل عیون السود؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ ق.
۳۵. قدوری حَمَد، غانم؛ الدراسات الصوتیه عند علماء التجوید؛ بغداد: وزارت الأوقاف والشئون الدینیة لإحياء التراث الإسلامی، ۱۴۰۶ ق.
۳۶. قسطلانی، احمد بن محمد؛ لطائف الإشارات لفنون القراءة؛ قاهره: المجلس الأعلى للشئون الإسلامیه، ۱۳۹۲ ق.
۳۷. کاشانی، فتح الله بن شکر الله؛ منهج الصادقین فی إلزام المخالفین؛ تحقیق ابوالحسن شعرانی؛ تهران: کتابفروشی اسلامیه، ۱۳۷۸.
۳۸. مزی، جمال الدین یوسف؛ تهذیب الکمال فی أسماء الرجال؛ تحقیق بشار عواد؛ بیروت: مؤسسة الرساله، ۱۴۰۶ ق.
۳۹. معارف، مجید؛ «تاریخ قرآن»، دانشنامه علوم قرآن؛ ش ۲، پاییز ۱۳۹۹، ص ۷۸-۵۷.
۴۰. معرفت، محمد هادی؛ التمهید فی علوم القرآن؛ قم: نشر اسلامی، ۱۴۱۱ ق.
۴۱. معرفت، محمد هادی؛ تفسیر و مفسران؛ ترجمه علی خیاط و علی نصیری؛ قم: مؤسسة التمهید، ۱۳۸۰.
۴۲. میر محمدی زرنندی، سید ابوالفضل؛ بحوث فی تاریخ القرآن و علومه؛ بیروت: دارالتعارف، ۱۴۰۰ ق.
۴۳. نکونام، جعفر؛ «تاریخ گذاری قرآن»، دانشنامه علوم قرآن؛ ش ۱، پاییز ۱۳۹۹، ص ۵۲-۲۵.
۴۴. نکونام، جعفر؛ درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن؛ تهران: نشر هستی نما، ۱۳۸۰.
۴۵. نولدکه، تیودور؛ تاریخ القرآن؛ تحقیق فریدریش شفالی؛ ترجمه جورج تامر و هیلد سهایم؛ نیویورک: دار نشر جورج المز، ۲۰۰۰ م.
۴۶. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب؛ تاریخ الیعقوبی؛ قم: مؤسسه فرهنگ اهل بیت (ع)، [بی تا].